

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ НАУЦІ

DEVELOPMENT OF THE THEORY OF PARLIAMENTARISM IN MODERN DOMESTIC AND FOREIGN SCIENCE

У статті розглянуто теоретичні основи розуміння терміну «парламентаризм» на основі аналізу його природи і змісту та теоретичних підходів до розуміння парламентаризму таких дослідників, як Ю. Хабермас, П. Хелландер, К. Н. Соколов, В. В. Маклаков, А. Д. Керимов, О. Н. Булаков, В. С. Журавський, А. З. Геогріца, В. А. Смолій, В. А. Звіркowska та інші. Показано, що становлення та розвиток української державності є нерозривно пов'язаним з ідеєю та практикою парламентаризму. Наголошено на тому, що для правової держави необхідне не тільки панування права та правових законів, але й належна правова організація самої системи державної влади, установа різних державних органів, чітке визначення їхньої компетенції, місця в системі, характеру співвідношення між собою, способів формування, форм діяльності тощо. Парламентаризм проаналізовано як багатопланове явище, що має складну внутрішню структуру, що складається із взаємозалежних елементів. При цьому зазначено, що парламентаризм характеризує й організацію громадського життя, досягнутий рівень забезпечення прав, обов'язків і свобод громадян, тобто ступінь демократизації суспільства. Вказано, що стосовно сутності та принципів парламентаризму існує досить широкий спектр думок. Зроблено висновок, що тільки при наявності в органічній єдності таких характеристик і умов, як наявність інституту представницької (законодавчої) влади, сформованого на основі вільних виборів за участю політичних партій і суспільства; конституційно закріпленій принцип поділу влади; панування принципу верховенства права; наявність громадянського суспільства, що характеризується демократизмом і високою політико-правовою культурою громадян, – можна говорити про наявність парламентаризму.

Ключові слова: парламентаризм, парламент, демократія, поділ влади, державне правління.

The article considers the theoretical foundations of understanding the term "parliamentarism" based on the analysis of its nature and content and theoretical approaches to understanding the parliamentarism of such researchers as J. Habermas, P. Hellander, K. N. Sokolov, V. V. Maklakov, A. D. Kerimov, O. N. Bulakov, V. S. Zhuravsky, A. Z. Geogritsa, V. A. Smolii, V. A. Zvirkovskaya and others. It is shown that the formation and development of Ukrainian statehood is inextricably linked with the idea and practice of parliamentarism. It is emphasized that the rule of law requires not only the rule of law and legal laws, but also proper legal organization of the system of state power, the establishment of various state bodies, a clear definition of their competence, place in the system, the nature of the relationship, methods of formation, forms activities, etc. Parliamentarism is analyzed as a multifaceted phenomenon with a complex internal structure consisting of interdependent elements. It is noted that parliamentarism characterizes the organization of public life, the achieved level of ensuring the rights, responsibilities and freedoms of citizens, ie the degree of democratization of society. It is stated that there is a wide range of opinions on the essence and principles of parliamentarism. It is concluded that only in the presence of organic unity of such characteristics and conditions as the presence of the institution of representative (legislative) power, formed on the basis of free elections with the participation of political parties and society; the constitutional principle of separation of powers; the rule of law; the presence of civil society, characterized by democracy and a high political and legal culture of citizens – we can talk about the presence of parliamentarism.

Key words: parliamentarism, parliament, democracy, separation of powers, government.

УДК 328.1/328.3.

DOI <https://doi.org/10.32843/juridica/2020.2.1>

Дубинський О.Ю.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри морського
та господарського права
Національного університету
кораблебудування
імені адмірала Макарова

Ломжець Ю.В.,

кандидат політичних наук, доцент,
завідувачка кафедри морського
та господарського права
Національного університету
кораблебудування
імені адмірала Макарова

Постановка проблеми. Парламентаризм, як політична категорія, дуже складне, багатомірне явище. При визначенні парламентаризму, як предмета дослідження, виникає ряд проблем методологічного характеру. Незважаючи на те, що останнім часом політологи часто використовують поняття «парламентаризм», проте, у відношенні його змістовної харак-

теристики залишається багато проблемних питань. Періодично, коли ускладнюється політична ситуація в державі та суспільстві, проблема створення або реформування реальної представницької установи стає одним з ключових моментів в реформуванні державного механізму. Саме парламент втілює в собі той форум громадської думки, на якому може бути

прийнято консенсусне рішення, що влаштовує всі сторони конкурентного політичного процесу. Завдяки такому представницькому характеру ідея парламентаризму знаходить свою підтримку серед населення.

Однак історичний досвід розвитку парламентаризму свідчить про те, що згодом, після недовгого функціонування, вищий представницький орган з ефективного інструменту державного управління перетворюється (або його намагаються представити таким певні політичні сили) в деструктивний елемент на шляху політико-правового розвитку. Представлене дослідження акцентується на розгляді та аналізі причин такого становища. Ці аспекти свідчать про актуальність та своєчасність поставленої проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми визначення сутності парламентаризму торкалися багато західних науковців: Ш.-Л. Монтескьє, Дж. Локк, А. Гамільтон, Д. Медісон, Дж. Джей, Дж. Сартрі, Дж. Дж. Коуклі, М. Дюверже, М. Вебер, Дж. Міль, Д. Ослон, В. Цепл, Д. Франклін, Ю. Хабермас, М. Ентін, Л. А. Шарніна, К. Н. Соколов, В. В. Маклаков, А. Д. Керимов, О. Н. Булаков.

Різні аспекти функціонування парламентаризму в Україні та світі досліджують сучасні вітчизняні вчені: П. П. Шляхтун, В. М. Шаповал, П. Кислий, В. С. Журавський, А. З. Геогріца, О. М. Бандурка, Ю. Д. Древаль, Г. Федоренко, В. А. Смолій, В. М. Ричка, О. В. Скребець, Л. І. Павлова, Л. Т. Кривенко, В. А. Звірковська.

Постановка завдання. Метою статті є окреслення основних підходів у вивченні суті парламентаризму та дослідження теоретичних підходів та характерних ознак концепції парламентської демократії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення та розвиток української державності є нерозривно пов'язаним з ідеєю та практикою парламентаризму. Вже на початку 90-х років ХХ століття вітчизняна наука зштовхнулася з необхідністю розробки проблем парламентаризму. Для правової держави необхідне не тільки панування права та правових законів, але й належна правова організація самої системи державної влади, установа різних державних органів, чітке визначення їхньої компетенції, місця в системі, характеру співвідношення між собою, способів формування, форм діяльності тощо. Причому обидва аспекти тісно взаємозалежні й один без другого неможливий.

Призначення парламенту – представницького та законодавчого органу влади в тому і проявляється, що він поряд з іншими соціально-політичними інститутами демократичного суспільства покликаний забезпечувати та оформляти весь представницький переговорний процес.

Слово «парламент» (parliament) народилося в середньовічній Англії, але по етимології й орфографії є французьким, яке виходить від parler (говорити). Сам термін «парламентаризм» як категорія суспільно-політичної думки з'явився ще в XIV столітті і згодом набув визнання в різних політичних колах Європи. Він, зокрема, використовувався в працях, в яких досліджувалася історія представницьких органів та для обґрунтування засад теорії народного представництва через відповідні державні органи [1, с. 75].

Максимально наближають поняття парламентаризму до самого парламенту вчені В. В. Бакушев, А. М. Беляєв, Хайнрих Бест, Є. Д. Богтариєв, які вважали, що під парламентаризмом слід розуміти форму представництва народу, коріння якої заглиблюються в середньовіччя у вигляді обраних чи скликаних зборів [2, с. 149]. Теза про визначальну роль народної демократії як вирішального чинника формування парламентаризму – суттєвого елементу політичної системи суспільства – є однією з провідних у політологічних дослідженнях.

У наукових дослідженнях проблеми парламентаризму виникали різноманітні теорії, на які впливав, насамперед, той або інший період розвитку суспільства. У сучасній політичній науці можна говорити про два основні підходи в трактуванні феномену парламентаризму. Перший підхід умовно можна назвати державознавчим, в рамках якого, парламентаризм розглядається як форма державного правління. З найдавніших часів під формами правління розуміли спосіб реалізації влади через правління або багатьох, або однієї особи, або групи осіб, або народу. Парламенти існували й існують при різних формах правління. Парламентаризм, в рамках даного підходу, можна тлумачити як спосіб організації державної влади в рамках тої або іншої форми правління, але не як самостійну форму правління [3, с. 87].

Друга точка зору більшою мірою орієнтована на політологічний аналіз і припускає трактування парламентаризму як системи організації та функціонування державної влади, що базується на поділі влади, множинності інтересів різних соціальних груп суспільства, політичному плюралізмі, дотриманні прав і свобод людини та громадянина [1, с. 172].

З політологічної точки зору, парламентаризм це багатопланова, складна структура. Тому, стосовно сутності та принципів парламентаризму існує досить широкий спектр думок. Наприклад, Л. А. Кравченко вважає, що парламент є серцевиною парламентаризму, і не відносить парламент до найважливіших органів держави. Парламент, на його думку, – це один з другорядних органів, поява, існування та зникнення якого не спричиняє

дезорганізації або корінної видозміни держави. Парламент не є самостійним органом, тому що його вольовий акт не здійснює безпосереднього впливу на державу та на підвладних державі осіб [4, с. 17].

Іншої точки зору дотримується М. А. Могунова. На її думку, парламентаризм має при англійському державному устрою право видавати та знищувати будь-які закони; немає ні особи, ні установи, за якими б англійський закон визнавав право переступати або не виконувати законодавчі акти парламенту. Права парламенту обмежені лише двома факторами: моральним законом і суспільною думкою [5, с. 43].

С. В. Немова вважає, що парламентаризм ґрунтується на трьох принципах: рівності виконавчої та законодавчої влади, їхньому співробітництві, існуванні засобів взаємного впливу. Ні уряд, ні парламент не повинні користуватися якою-небудь значною перевагою, їх рівновага повинна гарантуватися контролем суспільної думки. Тому парламентську систему іноді й називають проявом суспільної думки. Однак цю рівновагу досить проблематично реалізувати на практичному рівні. У цьому аспекті на перший план виходить підхід до парламентаризму, як до прояву суспільної думки [6, с. 15]. П. Хелландер підкреслює, що функцією парламенту є не управління, а критика. Його критика спрямована не тільки до істотної зміни політики уряду, скільки до утворення суспільної думки. Головне значення парламенту в тому, що обговорення, які лунають в парламенті мають вплив на усю країну, і, отже, не сила парламенту не в його повноваженнях, а в суспільній думці, яка обговорюється на парламентських сперечаннях [7, с. 12].

Інтерес представляє думка В. Л. Шейнис, який вважає, що є два розуміння парламентаризму: вузьке та широке. З погляду першого, парламентаризм означає наявність парламенту як виразника інтересів народу; більш широка дефініція пов'язана з парламентським парламентаризмом, який опирається на певні інститути, певні суспільні структури та на суспільно-політичну культуру. Цим одночасно характеризується неможливість перенесення даної системи парламентаризму на інші суспільства та інші політичні культури [8, с. 55].

Зустрічаються також теорії, в яких ототожнюються поняття парламентаризм та демократія. По суті протилежну їм точку зору висловлює М. Шилобод, який підкреслює, що, якщо народне представництво не відіграє центральної ролі в політиці, то можна говорити про авторитарний та і навіть тоталітарний парламентаризм [9, с. 8].

У вітчизняній політичній науці поняття «парламентаризм» також трактується по-різному, хоча, загалом, мова йде про парламентську

систему організації та функціонування верховної державної влади при поділі її законодавчих і виконавчих функцій. Загальноприйнятним є розуміння парламентаризму у вузькому та широкому змістах. У вузькому – під парламентаризмом розуміється верховенство, привілейоване положення парламенту, відповідальність уряду перед ним. У широкому змісті – його істотна роль, тобто нормальне функціонування як представницького й законодавчого органа, що володіє також контрольними повноваженнями [10, с. 11]. Представляється справедливим судження про парламентаризм як про здатність представницького органа вільно обговорювати та приймати політичні рішення у вигляді законів. Причому мається на увазі, що мова йде про демократично легітимізований народний представницький орган, що діє в системі поділу влади [11, с. 55].

Сам термін «парламентаризм» почав використовуватися в українській політичній теорії та практиці з появою в країні першої парламентської установи. В дореволюційній літературі парламентаризм визначався як система державного устрою, при якій парламент відіграє переважну роль не тільки як законодавчий орган, але і як орган верховного контролю над владою виконавчою. Тобто, парламент сприймався як орган верховного контролю над виконавчою владою, який має право не тільки вимагати від уряду звіт про його діяльність, але й залучати міністрів до відповідальності.

Теоретик парламентаризму початку ХХ в. К. Соколов, також як і інші дослідники того часу вважали, що парламентарна держава визначається як представницька держава, глава якої в здійсненні своїх представницьких прерогатив пов'язаний конституційно-правовою нормою, що вимагає постійної відповідності політики уряду бажанням більшості нижніх палат парламенту. На його думку, парламентарними можуть називатися тільки ті держави, в яких норми парламентаризму утворюють складову частину їх конституційного права [12, с. 129].

На сучасному етапі суспільного розвитку існує безліч визначень, які тією чи іншою мірою відображають сутність парламентаризму. Деякі автори оцінюють парламентаризм винятково як державний режим, головною відмінною рисою якого є політична відповідальність уряду перед парламентом або його нижньою палатою за свою діяльність [13, с. 7]. Свій вклад у розбудову цього підходу зробили й українські дослідники. Як зазначає В. Смолій, традиції українського парламентаризму містяться у світанковій далечині історії східного слов'янства. Саме тоді народився звичай скликати сходки, на яких вирішувалися найважливіші питання життя племені. В них могли брати участь, окрім князя з його дружиною, всі

вільні люди. Сходки мали й спеціальну назву – віче. Віче було верховним органом племінного самоврядування й суду у слов'ян [14, с. 8]. Отже, еволюція українського парламентаризму має тривалу історію: від стародавнього віча до козацьких рад, від конституції Пилипа Орлика до Центральної Ради й, нарешті, до сучасного українського парламентаризму.

В наш час форми парламентського правління стали предметом пильної уваги дослідників. Фахівці, що працюють у цій галузі, помітно поглибили знання про характер представницької законодавчої влади, її вплив на суспільно-політичні процеси. Про це свідчить аналіз концептів оцінки сутності парламентаризму як сукупності явищ, пов'язаних із практикою діяльності парламенту, його процедурами. Саме в такому розумінні вживається це поняття в працях багатьох вітчизняних політологів.

Одним з перших досліджень в цій галузі (1999 р.) була докторська дисертація А. Георгіци, який ґрунтовно дослідив проблеми теорії та практики сучасного парламентаризму, а також докторське дослідження В. Журавського (2001 р.) щодо теоретичних та організаційно-правових проблем становлення і розвитку українського парламентаризму. У 2002 році була захищена кандидатська дисертація В. Звірковської, в якій проаналізовано проблеми становлення та розвитку українського парламентаризму; у 2005 році було захищено кандидатську дисертацію О. Скребець, в якій досліджено інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації сучасних суспільств; у 2006 році В. Ермолаєв у своїй кандидатській дисертації розглянув вищі представницькі органи влади в Україні з точки зору історії; також у 2006 році було здійснений аналіз Б. Гагалюком в своєму кандидатському дослідженні політичних партій в умовах парламентаризму; у 2007 році було захищено докторську дисертацію Ю. Ганжуровим, в якій було досліджено парламент України в аспекті політичної комунікації; у 2007 році М. Новіковим було захищено кандидатську дисертацію, де ґрунтовно досліджено інституціональні виміри бікамеральних систем; у 2010 році Л. Павлова в своєму кандидатському дослідженні здійснила аналіз специфіки функціонування інституту парламентаризму в сучасній Україні. В цій роботі було розроблено модель функціональної діяльності українського інституту парламентаризму за умов парламентсько-президентської республіки, основні риси якої, на думку авторки, полягають у структурно-функціональному оновленні роботи Верховної Рада України, формуванні коаліційного потенціалу парламентських фракцій, реформуванні виборчої системи через провадження регіональних відкритих партійних виборчих списків кан-

дидатів у депутати. Визначено можливості бікамеральної структури українського парламенту. Авторка говорить про те, що створення системи асиметричного бікамералізму за умов унітарної форми державного устрою наблизить Україну до стандартів європейських демократичних держав.

В. С. Журавський вважає, що основу сучасного розуміння парламентаризму складають ознаки вільного демократичного ладу, якими стали визнання і гарантування права на самовизначення народу, народного суверенітету, демократія, свобода, повага до прав і свобод людини і громадянина (права на життя, свободу і особисту недоторканність), розподіл влади, відповідальність уряду, дотримання законності у діяльності виконавчої влади, незалежність судів, принцип багатопартійності та ін. При цьому існують дві різні моделі організації державної влади в країнах Заходу залежно від реального місця парламенту в системі організації влади, обсягу і ваги його повноважень, ступеню впливу на інші органи державної влади. На його думку, перша модель – модель парламентаризму, за якою найбільш послідовно проводиться принцип верховенства, домінування парламенту в системі органів державної влади з огляду на особливий представницький характер парламенту, а у зв'язку з цим вищість його авторитету, найважливіший для суспільства характер виконуваних парламентом функцій. Друга модель – визнання за парламентом важливого, але не домінуючого значення в системі органів державної влади, яка характеризується послідовним дотриманням меж компетенції парламенту як органу законодавчої влади, чітким проведенням принципу розподілу влади, наявністю важелів стримувань і противаг між окремими гілками влади, в тому числі й щодо самого парламенту [15, с. 174].

В. В. Мірошніков вважає, що парламентаризм – це складний і багатогранний феномен, сукупність соціальних цінностей, де панує закон, де затвердилися принципи верховенства права та розподіл влади, де суспільство характеризується демократизмом і високою політико-правовою культурою [16, с. 112].

Більш широко розуміє парламентаризм О. І. Соловійов. Він визначає його як політичну систему, де політична воля народу знаходить своє втілення в загальному та таємному голосуванні для формування вищого представницького органу, в умовах багатопартійності та поділу влади. Цей орган здійснює законодавчу діяльність і контроль за органами виконавчої влади та гарантує захист інтересів як більшості, так і меншості громадян [17, с. 347].

О. Г. Харітонова розуміє парламентаризм, як режим обов'язкової політичної солідарності між урядом і органом або органами, які визна-

ються авторитетними виразниками народної думки [18, с. 78]. А. Керімов називає парламентаризмом прийняту суспільством систему взаємодії певним чином сформованого, структурованого та реально працюючого парламенту з іншими державними органами, що забезпечує його адекватне положення в державному механізмі та виступає як основний спосіб організації й функціонування представницької демократії [19, с. 185].

В літературі можна знайти й інші визначення парламентаризму: це система управління суспільством і державою, в якій парламент займає домінуюче положення; це одна з форм представницької демократії (існує поряд із двома іншими – президентською формою правління й директоріальною системою, наприклад, у Швейцарії); це специфічний демократичний механізм реалізації інтересів провідних соціальних верств суспільства, який декларується як загальнонародний інтерес; це реальне та конкретне втілення демократії та багато інших визначень [20, с. 157].

Важливий внесок в розвиток парламентаризму в Україні було зроблено Лабораторією законодавчих ініціатив, яка в рамках співпраці з вітчизняними та зарубіжними партнерами успішно провела низку досліджень з проблем становлення і розвитку вітчизняного парламентаризму. Серед цих досліджень, зокрема – «Український парламентаризм у світлі Конституції: аналіз основних проблем» (2001 р.), «Стосунки між законодавчою та виконавчою гілками влади у парламентських республіках» (2004 р.), «Світова практика та український досвід використання механізму парламентських слухань та слухань у комітетах як інструменту контрольної функції парламенту» (2005 р.), «Статус члена парламенту: зарубіжний досвід та пропозиції для України» (2006 р.), «Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації» (2006 р.), «Депутатські привілеї: зарубіжний досвід і пропозиції для України» (2007 р.), «Зв'язок депутатів та партій з виборцями: український і зарубіжний досвід» (2008 р.), «Слідчі функції парламенту: національний і зарубіжний досвід та напрями удосконалення» (2008 р.), «Інститут вето: зарубіжний досвід, національне законодавство і практика, пропозиції» (2009 р.), «Оцінка стану українського парламентаризму на основі керівних принципів демократичних парламентів» (2011), «Питання етичних та професійних стандартів державної служби в Апараті Верховної Ради України: Ситуаційне дослідження» (2018), «Етичний кодекс парламентаря: структура, зміст, тематика. Реалії та пропозиції для України» (2017) «Реформа Верховної Ради України: порядок денний» (2019) тощо [21].

Експертами Лабораторії законодавчих ініціатив також було досліджено ряд питань, які

напрямку не пов'язані з функціонуванням Верховної Ради України, однак значною мірою впливають на ефективність діяльності законодавчого органу, наприклад, фінансування політичних партій, правове регулювання виборів, механізми запобігання та врегулювання конфлікту інтересів. Окремі з цих напрацювань знайшли відображення у законопроектах, підготовлених Лабораторією законодавчих ініціатив, зокрема, у проекті Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні» тощо.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, просування ідеї парламентаризму не може обмежуватися системою організації влади у формі парламентського правління. Вона має бути органічно сприйнятою масовою свідомістю, іншими словами – відповідати системі цінностей суспільства, засадам політичної культури населення. В кінцевому підсумку парламентаризм може набути дієвих форм, якщо його ідеї опанують свідомість громадян і стануть основою електоральної поведінки.

При визначенні парламентаризму багато сучасних дослідників особливо підкреслюють пріоритет демократичних цінностей. Деякі прямо заявляють, що парламентаризм є ні що інше, як система представлень про загальнодемократичні, загальногромадські цінності державно-організованого суспільства. Тому, слід сказати, що парламентаризм як інститут є безумовно цінністю, або іншими словами, досягненням розвитку суспільства, показником його демократичності та прогресивності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Parliamentarism and Democratic Theory. Historical and Contemporary Perspectives* / edited by Kari Palonen and José María Rosales. Verlag Barbara Budrich, Opladen and Toronto, 2015. 240 p.
2. Бакушев В. В. и др. *Парламентаризм в России и Германии. История и современность* / В. В. Бакушев, А. М. Беляев, Хайнрих Бест, Е. Д. Богатырев. М.: Росспэн, 2006. 582 с.
3. *Parliament and parliamentarism: a comparative history of a European concept* / edited by Pasi Ihalainen, Cornelia Ilie, and Kari Palonen. New York: Berghahn Books, 2016.
4. Кравченко Л. А. *Парламентаризм как институт представительной демократии. Конституционное и муниципальное право*. 2002. № 2. С. 16–19.
5. Могунова М. А. *Проблемы современного парламентаризма*. М.: РГГУ, 2000. 100 с.
6. Немова С. В. *Закрепление принципа разделения властей в Конституции: теория и практика*. *Юрист*. 1998. № 4. С. 14–18.
7. Хелландер П. *Словакия: критический анализ Конституции. Конституционное право: восточно-европейское обозрение*. 1993. № 1.
8. Шейнис В. Л. *Современный парламентаризм: этапы эволюции*. *Полития*. 2000. № 4. С. 50–66.

9. Шилобод М., Савенков Д. Исполнительная власть – мозг государства: Институт президентства в системе государственной власти. *Граждановедение*. 1999. 22 апреля. С. 5–10.
10. Горьовий Л. Парламент України: проблеми управління. *Віче*. 2014. № 4 С. 5.
11. Георгіца А. З. Проблема компетенції парламенту. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 1999. Вип. 45. С. 53–62.
12. Соколов К. Н. Парламентаризм. Опыт правовой теории парламентного строя. Издательство: Типография «Печатный Труд», 1912. 432 с.
13. Смолій В., Ричка В. Влада народу. Український парламентаризм: від Віча Київської Русі до Верховної Ради. *Україна – Юкрейн*. 1997. № 12. С. 7–8.
14. Звіркowska В. А. Центральна Рада – спроба українського парламентаризму. *Матеріали Всеукраїнських Ефремовських читань*. Черкаси: ЧДУ, 1996. С. 100–103.
15. Журавський В. С. Український парламентаризм на сучасному етапі: теоретико-правовий аспект. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 248 с.
16. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии. М.: АспектПресс, 2000. 559 с.
17. Мирошников В. В. Основные контуры политического развития Польши во второй половине 80-х – первой половине 90-х годов. *Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов*. М.: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1997. 262 с. С. 95–127.
18. Харитоновна О. Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей). *Политические исследования*. 1996. № 5. С. 70–88.
19. Керимов А. Д. Парламентские представительства как средство контроля за исполнительной властью (Пятая Французская Республика). *Государство и Комментарий к «Европейской конвенции о защите прав человека»*. М, 1995. 238 с.
20. Hugh Baxter, Habermas's Discourse Theory of Law and Democracy, 50 Buff. L. Rev. 205 (2002).
21. Лабораторія законодавчих ініціатив. Аналітичні матеріали. URL: <https://parlament.org.ua/publication/>